

<http://dx.doi.org/10.18778/0208-6050.94.08>

WOJCIECH JAWORSKI
(SOSNOWIEC)

Towarzystwa muzyczne w Królestwie Polskim (1870–1914)

Dzieje legalnych towarzystw muzycznych w Królestwie Polskim nie były dotychczas przedmiotem całościowych badań naukowych. Jedyne organizacje działające w Łodzi, Warszawie i guberni kaliskiej doczekały się opracowań o różnym stopniu zaawansowania. Alfons Pellowski przedstawił towarzystwa muzyczne istniejące w Łodzi do końca I wojny światowej¹, a Mirosław Jaskulski wymienił różnego rodzaju organizacje kulturalne działające w tym mieście w latach zaborów². Obaj autorzy pominęli jednak część stowarzyszeń. Historię Warszawskiego Towarzystwa Muzycznego opracował popularnonaukowo Andrzej Spóz³. Życie muzyczne w stolicy Królestwa Kongresowego ukazali w formie popularnonaukowej Andrzej⁴ i Irena⁵ Spózowie. Organizacje muzyczne w miastach guberni kaliskiej przedstawił w kilku opracowaniach Andrzej Tomaszewicz⁶. Stanisław Gajewski przedstawił rys dziejów Stowarzyszenia Organistów pod wezwaniem Św. Stanisława Biskupa⁷. Kilka towarzystw muzycznych działa-

¹ A. Pellowski, *Kultura muzyczna Łodzi do roku 1918*, Łódź 1994.

² M. Jaskulski, *Stowarzyszenia kulturalne. Przyczynek do dziejów aktywności łodzian w latach 1824–1914*, „Miscellanea Łódzkie” 1993, nr 1, s. 65–74.

³ A. Spóz, *Warszawskie Towarzystwo Muzyczne*, [w:] *Kultura muzyczna Warszawy drugiej połowy XIX wieku*, red. A. Spóz, Warszawa 1980, s. 42–54; i d e m, *Warszawskie Towarzystwo Muzyczne 1871–1971*, Warszawa 1971.

⁴ I d e m, *Instytucje muzyczne Warszawy w drugiej połowie XIX w.*, [w:] *Kultura muzyczna...*, s. 34–41.

⁵ I. Spóz, *Amatorski ruch muzyczny w Warszawie w drugiej połowie XIX w.*, [w:] *Kultura muzyczna...*, s. 55–70.

⁶ A. Tomaszewicz, *Prowincjonalne towarzystwa muzyczne w guberni kaliskiej w latach 1896–1914*, „Rocznik Kaliski” 1988, t. XXI, s. 89–117; i d e m, *Życie kulturalne ośrodków miejskich guberni kaliskiej w latach zaborów*, Sieradz 1998; i d e m, *Życie teatralne i muzyczne Wielunia w latach zaborów (do 1914 roku)*, „Sieradzki Rocznik Muzealny” 1993–1994, t. IX, s. 5–17; i d e m, *Życie teatralne Konina w latach zaborów*, „Rocznik Koniński” 1981, t. IX, s. 95–120; i d e m, *Życie teatralne Sieradza w latach zaborów do 1914 roku*, „Sieradzki Rocznik Muzealny” 1986, t. III, s. 5–41.

⁷ S. Gajewski, *Związek zawodowy organistów w Królestwie Polskim*, „Roczniki Humanistyczne” 1983, t. XXXI, z. 2 (Historia), s. 213–222.

jących na pozostałym obszarze Kongresówki również było wzmiankowanych w literaturze.

W Królestwie Polskim po upadku powstania styczniowego organizacje kulturalne, w tym muzyczne, były legalizowane początkowo przez ministra spraw wewnętrznych Cesarstwa Rosyjskiego. W działaniach tych pośredniczyli właściwi gubernatorzy i namiestnik Królestwa Polskiego, a od 1874 r. generał-gubernator warszawski. W 1906 r. kompetencje ministra przejęły powstałe wówczas urzędy gubernialne do spraw stowarzyszeń i związków. Stan zachowania źródeł archiwalnych determinuje możliwości ukazania tematu. Nie zachowały się akta wytworzone w byłych urzędach gubernialnych w Suwałkach, szcątkowo zaś w Płocku oraz Kancelaria Generał-Gubernatora Warszawskiego. Nie został dotychczas opracowany Wydział Administracyjny Rządu Gubernialnego Warszawskiego, co uniemożliwia wyczerpujące przedstawienie organizacji legalizowanych w tej guberni do 1906 r. Średni stan zachowania prezentują akta wytworzone w urzędach gubernialnych w Chełmie, Kaliszu, Kielcach, Łomży, Radomiu i Siedlcach, najlepszy zaś w Lublinie, Piotrkowie Trybunalskim oraz Warszawie po 1906 r.⁸

Mieszczanie i urzędnicy polscy, niemieccy i rosyjscy pod przywództwem krytyka i nauczyciela muzyki Władysława Wiślickiego założyli Warszawskie Towarzystwo Muzyczne, którego statut zatwierdzono 30 listopada/12 grudnia 1870 r. Jego celem było organizowanie koncertów muzycznych oraz działalność klubowa. Członkami mogli być artyści i miłośnicy muzyki. Wśród członków wyróżniano: założycieli, rzeczywistych i honorowych. Organem zarządzającym stowarzyszenia był dwunastoosobowy komitet, składający się z siedmiu artystów muzyków i pięciu miłośników muzyki wybieranych na trzy lata, a 1/3 składu co rok się zmieniała. Organem kontrolnym była trzyosobowa komisja rewizyjna, której członkowie byli wybierani na rok. Pełnia władzy w organizacji należała do zebrania ogólnego członków. Na czele komitetu stali prezes, wiceprezes i dyrektor odpowiedzialny za stronę artystyczną. Pierwszym prezesem został dyrektor Warszawskich Teatrów Rządowych Sergiusz Muchanow. Wobec kryzysu finansowego organizacji w 1875 r. komitet podał się do dymisji i na czele nowego stanął Józef Rostworowski. W 1902 r. prezesem wybrano Władysława Zachorowskiego. W ramach struktur towarzystwa w 1897 r. powstała sekcja Fryderyka Chopina, a w 1901 r. muzyki kościelnej. Od początku jego istnienia działał chór, a w latach 1892–1898 orkiestra symfoniczna. Z inicjatywy stowarzyszenia w roku

⁸ Źródła archiwalne do artykułu zgromadzono w części ze środków finansowych Komitetu Badań Naukowych w ramach projektu „Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864–1914”, realizowanego w latach 1999–2002, grant nr 1 H01G 035 17. Wobec obowiązywania w Królestwie Kongresowym w badanym okresie kalendarza juliańskiego zastosowano podwójną datację, uwzględniając kalendarz gregoriański. Występujące nazwy miejscowości mają obecne brzmienie, a te, które nie były siedzibą władz gubernialnych lub powiatowych, zostały uzupełnione o informację o położeniu w ówczesnym powiecie.

1884 założono szkołę muzyczną, a w 1891 r. bibliotekę muzyczną. W 1871 r. organizacja zrzeszała 307 członków⁹.

Na wzór stowarzyszenia warszawskiego mieszczaństwo kaliskie od 1871 r. starało się utworzyć własną organizację. Dopiero 22 lipca/3 sierpnia 1882 r. zostało zarejestrowane Kaliskie Towarzystwo Muzyczne. W 1896 r. skupiało 222 członków, w tym 188 mężczyzn i 24 kobiety¹⁰.

Ewenement w skali Królestwa Kongresowego w tym okresie stanowiło Towarzystwo Orkiestry przy Kościele Parafii Rzymskokatolickiej we wsi Budziszewice (powiat rawski) zalegalizowane przez gubernatora piotrkowskiego 9/21 czerwca 1887 r.¹¹

Zainteresowanie muzyką było także realizowane w ramach stowarzyszeń o szerszym zakresie działalności. Rosyjscy urzędnicy państwowi i oficerowie wojska zakładali organizacje, których celem było prowadzenie amatorskich kółek muzycznych i teatralnych. Pierwszą tego typu było Rosyjskie Towarzystwo Miłośników Muzyki i Sztuki Dramatycznej w Chełmie powstałe w roku 1890¹². W Warszawie Rosyjskie Towarzystwo Sztuki Scenicznej i Muzycznej założono w 1892 r.¹³, a Kieleckie Towarzystwo Miłośników Muzyki i Sztuki Dramatycznej w 1893 r.¹⁴

Śmierć cesarza Aleksandra III i objęcie tronu przez Mikołaja II w 1894 r. zakończyły okres ograniczania legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim związany z represjami po powstaniu styczniowym i reakcyjnym charakterem rządów w Imperium Rosyjskim po zamordowaniu Aleksandra II w 1881 r. Rozpoczął się okres regulowania i legalizowania działalności organizacji społecznych różnych typów.

Fabrykanci i kupcy wyznań ewangelickiego, katolickiego i mojżeszowego, w tym Julius Birnbaum, Richard Geyer, Henrich Grohman i Julius Kunitzer, doprowadzili do zalegalizowania 7/19 października 1898 r. Łódzkiego Towarzy-

⁹ Archiwum Państwowe w Łodzi [dalej: APŁ], Kancelaria Gubernatora Kaliskiego [dalej: KGK], sygn. 265; A. S p ó z, *Warszawskie Towarzystwo Muzyczne*, [w:] *Kultura muzyczna...*, s. 42–50; i d e m, *Warszawskie Towarzystwo Muzyczne 1871–1971*, s. 9–13, 19, 28–30, 34.

¹⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [dalej: AGAD], Kancelaria Generalnego Gubernatora Warszawskiego [dalej: KGGW], sygn. 2803; Archiwum Państwowe w Kielcach [dalej: APK], Rząd Gubernialny Kielecki [dalej: RGK], sygn. 5390; APŁ, KGK, sygn. 97, 265, 566; APŁ, Rząd Gubernialny Kaliski, sygn. 4911.

¹¹ APŁ, Rząd Gubernialny Piotrkowski-Wydział Administracyjny [dalej: RGP-WA], sygn. 5997.

¹² Archiwum Państwowe w Lublinie [dalej: APL] Kancelaria Gubernatora Lubelskiego [dalej: KGL], sygn. 1889:103, 1895:335; *ibidem*, Rząd Gubernialny Lubelski-Wydział Administracyjny-Referat I inspektorsko-nadzorczy, sygn. 1907:136.

¹³ AGAD, KGGW, sygn. 6471; Archiwum Państwowe w Warszawie [dalej: APW] Warszawski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń [dalej: WGUds.S], sygn. 955.

¹⁴ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APK, RGK, sygn. 5462, 6032.

stwa Muzycznego. W jego ramach, obok orkiestry amatorskiej, działał początkowo chór żeński, a później mieszany. Na czele zarządu stał fabrykant Henryk Grohman. Do stowarzyszenia w 1900 r. należało 230 członków, w 1903 r. – 293, w 1904 r. – 262, a w 1905 r. – 322. W 1906 r. nastąpił jego kryzys finansowy i upadek, spowodowany prawdopodobnie powstaniem wówczas w mieście licznych organizacji kulturalnych wspieranych przez dotychczasowych członków¹⁵.

Stowarzyszenie kaliskie stało się wzorem dla założycieli Towarzystwa Muzycznego w Wieluniu, którego statut zatwierdzono 31 lipca/12 sierpnia 1896 r. Jego działalność ograniczała się do prowadzenia chóru męskiego. Na czele zarządu stali Józef Sochaczewski (1896–1897), Benedykt Sienko (1898–1903) i Jan Kalonawski (1906–1910). W 1896 r. organizacja skupiała 62 członków¹⁶. Towarzystwo Muzyczne w Turku zalegalizowano 21 lutego/6 marca 1901 r. Prezesami organizacji byli Adolf Szefer (1901–1903), Wincenty Fryde (1904–1907) i L. Stach (1907–1908). W 1901 r. należało do niego 75 osób, w 1902 r. – 93, 1904 r. – 71, 1908 r. – 66, a w 1911 r. – 66¹⁷. Towarzystwo Muzyczne w Sieradzu zarejestrowano 12/25 września 1901 r. W jego ramach działały orkiestra, chór i sekcja dramatyczna. Na czele zarządu stowarzyszenia stali Stefan Jakubowicz (1902–1904), Szymański (1904), Tadeusz Pluciński (1905–1906), Kazimierz Guzikowski (1908) i Józef Horka (1912). W 1902 r. organizacja zrzeszała 88 osób, w 1903 r. – 81, w 1904 r. – 102, w 1905 r. – 115, w 1908 r. – 60, a w 1911 r. – 70¹⁸. Członkami organizacji w guberni kaliskiej byli kupcy, rzemieślnicy i przemysłowcy oraz urzędnicy prywatni wyznań ewangelickiego i katolickiego.

Z inicjatywy inżynierów górnictwa, lekarzy i urzędników fabrycznych wyznań ewangelickiego, katolickiego i prawosławnego 17/29 lutego 1900 r. zarejestrowano Towarzystwo Muzyczne w osadzie Dąbrowa Górnicza (powiat będziński). Pierwszym prezesem wybrano inż. Stanisława Kontkiewicza. W 1902 r. zrzeszało 126 członków, prowadziło orkiestrę oraz chóry męski i żeński¹⁹.

¹⁵ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APŁ, RGP-WA, sygn. 6085; APŁ, Rząd Gubernialny Piotrkowski-Kancelaria Prezydialna [dalej: RGP-KP], sygn. 294; L. Cieślak, *Kultura muzyczna Łodzi wielonarodowej XIX i XX wieku*, [w:] *Polacy – Niemcy – Żydzi w Łodzi XIX–XX w. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, red. P. Samuś, Łódź 1997, s. 267; M. Jaskulski, *op. cit.*, s. 68; A. Pellowski, *op. cit.*, s. 122–123, 224–233; S. Pytlas, *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864–1914*, Łódź 1994, s. 243–244.

¹⁶ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APŁ, KGK, sygn. 514; A. Tomaszewicz, *Prowincjonalne...*, s. 95, 98; i dem, *Życie teatralne i muzyczne Wielunia...*, s. 12–13; i dem, *Życie kulturalne...*, s. 36, 42, 247.

¹⁷ AGAD, KGGW, sygn. 2803; A. Tomaszewicz, *Prowincjonalne...*, s. 95; i dem, *Życie kulturalne...*, s. 36, 37.

¹⁸ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APŁ, KGK, sygn. 714; A. Tomaszewicz, *Prowincjonalne...*, s. 95, 96; i dem, *Życie kulturalne...*, s. 37, 39, 42, 43, 246–247; i dem, *Życie teatralne Sieradza...*, s. 18.

¹⁹ AGAD, KGGW, sygn. 2060; APŁ, RGP-KP, sygn. 6090, 6658.

Polscy mieszczaństwo byli założycielami Towarzystwa Muzycznego w Łasku, którego statut zatwierdzono 20 grudnia 1905 r./2 stycznia 1906 r. Jego pierwszym prezesem wybrano Jana Olszakowskiego²⁰.

Nie udało się natomiast doprowadzić do powstania towarzystw muzycznych w miejscowościach przemysłowych w powiecie będzińskim. W 1901 r. próbowano je utworzyć w osadzie Strzemieszycze Wielkie (obecnie dzielnica Dąbrowy Górniczej)²¹, a w latach 1902–1903 w Sosnowcu²². W obu przypadkach odmowa legalizacji przez generał-gubernatora warszawskiego była uzasadniona istnieniem tego rodzaju organizacji w sąsiedniej Dąbrowie Górniczej.

Statuty Towarzystw Muzycznych zalegalizowano jeszcze w Lublinie 14/26 lutego 1898 r.²³, Płocku 17/29 maja 1900 r.²⁴ i Siedlcach w 1902 r.²⁵ Miały one charakter wielowyznaniowy i wielonarodowy. Wkrótce po powstaniu stowarzyszenia lubelskiego doszło do konfliktu jego zarządu z generał-gubernatorem warszawskim. Na pierwszym koncercie urządzonym przez organizację 22 listopada/4 grudnia 1898 r. wśród wykonanych utworów zabrakło skomponowanych przez Rosjan, a dominowali Polacy. Generał-gubernator zagroził, że jeśli będą kontynuowane polskie tradycje narodowe, to stowarzyszenie zostanie zlikwidowane.

Mniejszą popularnością cieszyły się organizacje, których celem było założenie i utrzymanie amatorskich zespołów muzycznych, co prawdopodobnie było uwarunkowane kosztami zakupu instrumentów. Kółka Miłośników Muzyki Orkiestrowej zarejestrowano w Łomży 2/14 września 1895 r.²⁶, w Warszawie 1/14 maja 1901 r.²⁷ i w Ostrołęce 22 maja/4 czerwca 1904 r.²⁸ Znaczną rolę w ich powstaniu odegrała inteligencja polska.

²⁰ AGAD, KGGW, sygn. 2587, 2803; APŁ, RGP-WA, sygn. 7400; APŁ, RGP-KP, sygn. 294.

²¹ APŁ, RGP-WA, sygn. 6658.

²² AGAD, KGGW, sygn. 2060; APŁ, RGP-WA, sygn. 6797.

²³ APŁ, KGL, sygn. 1897:78, 1899:164, 1899:162.

²⁴ AGAD, KGGW, sygn. 2803; B. Konarska-Pabiniak, *Życie kulturalno-literackie Płocka w 2 połowie XIX w.*, Płock 1994, s. 89.

²⁵ AGAD, KGGW, sygn. 2803.

²⁶ AGAD, KGGW, sygn. 2191, 2803; Archiwum Państwowe w Białymstoku [dalej: APB], Kancelaria Gubernatora Łomżyńskiego [dalej: KGL], sygn. 1033; L. S a d o w s k i, *Polska inteligencja prowincjonalna i jej ideowe dylematy na przełomie XIX i XX wieku (na przykładzie guberni łomżyńskiej, suwalskiej i Białegostoku)*, Warszawa 1988, s. 142; i d e m, *Prowincja nie całkiem głucha. Społeczno-kulturalna działalność inteligencji północno-wschodniego partykularza (Łomża, Suwałki, Białystok) na przełomie XIX i XX w.*, [w:] *Inteligencja polska XIX i XX wieku, Studia 4*, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1985, s. 257.

²⁷ AGAD, KGGW, sygn. 2190.

²⁸ AGAD, KGGW, sygn. 2190, 2803; APB, KGL, sygn. 792; L. S a d o w s k i, *Polska...*, s. 145; i d e m, *Prowincja...*, s. 259.

We Włocławku Polacy i Rosjanie chcieli powołać do życia w 1902 r. towarzystwo muzyczno-śpiewacze, a robotnicy polscy i niemieccy w 1903 r. towarzystwo śpiewu chóralnego²⁹. W latach 1902–1903 kolejarze polscy przy wsparciu księdza i nauczyciela próbowali utworzyć towarzystwo śpiewaczo-muzyczne „Cytra” w osadzie Koluszki (powiat brzeziński)³⁰. Spotkali się jednak z odmową władz.

Odrębny rodzaj organizacji stanowiły towarzystwa muzyczno-dramatyczne, łączące statutowo prowadzenie chórów i orkiestr z kółkami teatralnymi. Najwięcej powstało ich w guberniach kaliskiej i warszawskiej. W 1901 r. stowarzyszenie powstało w Koninie³¹, a na początku 1906 r. w Kole³² i Łęczycy³³. W sąsiedniej guberni piotrkowskiej tylko w Pabianicach założono na początku 1906 r. Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne, które jednak nie rozpoczęło działalności z powodu trudności finansowych³⁴. W guberni warszawskiej Towarzystwa Muzyczno-Dramatyczne zatwierdzono w 1903 r. w Skierniewicach³⁵ oraz w 1904 r. w Kutnie³⁶ i Pułtusk³⁷. Powoływano je do życia z inicjatywy mieszczaństwa polskiego.

Ważną rolę w tworzeniu tego rodzaju stowarzyszeń w Królestwie Polskim odegrali rosyjscy urzędnicy państwowi. Statut Rosyjskiego Towarzystwa Muzyczno-Dramatycznego w Łomży zarejestrowano w 1900 r.³⁸, Rosyjskiego Towarzystwa Miłośników Sztuki Muzycznej i Dramatycznej w Suwałkach w 1903 r.³⁹ i ogólnodostępnego Towarzystwa Muzyczno-Dramatycznego w Makowie Mazowieckim na początku 1906 r.⁴⁰

Wydany w następstwie wybuchu rewolucji manifest Mikołaja II z 17/30 października 1905 r. zapowiedział m.in. liberalizację życia społeczno-politycznego w Cesarstwie Rosyjskim, a tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach

²⁹ AGAD, KGGW, sygn. 1879.

³⁰ AGAD, KGGW, sygn. 2013; APŁ, RGP-WA, 6942.

³¹ AGAD, KGGW, sygn. 2400, 2464, 2803; APŁ, KGK, sygn. 991, 1138; A. Tomaszewicz, *Prowincjonalne...*, s. 95, 96, 98; i d e m, *Życie kulturalne...*, s. 37, 43, 247; i d e m, *Życie teatralne Konina...*, s. 109.

³² AGAD, KGGW, sygn. 2464, 2803; APŁ, KGK, sygn. 1136; A. Tomaszewicz, *Prowincjonalne...*, s. 95, 98; i d e m, *Życie kulturalne...*, s. 37, 42, 43, 247.

³³ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APŁ, KGK, sygn. 1138; A. Tomaszewicz, *Prowincjonalne...*, s. 95; i d e m, *Życie kulturalne...*, s. 37, 42, 43, 247.

³⁴ AGAD, KGGW, sygn. 2593; APŁ, RGP-WA, sygn. 7448.

³⁵ AGAD, KGGW, sygn. 2445, 2803.

³⁶ AGAD, KGGW, sygn. 2400, 2803; J. Domańska, *Towarzystwo Teatralno-Muzyczne w Kutnie (1904–1914)*, „Kutnowskie Zeszyty Regionalne” 2003, t. VII, s. 107–132.

³⁷ AGAD, KGGW, sygn. 2445; 2803; APW, WGUds.S, sygn. 697.

³⁸ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APB, KGL, sygn. 880.

³⁹ AGAD, KGGW, sygn. 2174, 2803.

⁴⁰ AGAD, KGGW, sygn. 2588; L. Sadowski, *Polska...*, s. 155; i d e m, *Prowincja...*, s. 267.

z 4/17 marca 1906 r. ułatwiły zakładanie i funkcjonowanie organizacji społecznych. Przepisy te regulowały zasady legalizacji i działalności wszelkiego typu stowarzyszeń z wyjątkiem religijnych oraz prowadzących dochodową działalność gospodarczą. Prawo legalizacji organizacji przekazano powstałym na ich podstawie urzędowi gubernialnym do spraw stowarzyszeń i związków. Istniała możliwość przyjęcia do wiadomości przez urząd faktu powstania organizacji lub zatwierdzenie statutu, co nadawało jej osobowość prawną.

Ukaz Senatu Rządzącego z 13/26 czerwca 1906 r. umożliwił zmianę statutów wcześniej zalegalizowanych organizacji zgodnie z tymczasowymi przepisami o stowarzyszeniach i związkach⁴¹. Niektóre stowarzyszenia wykorzystały tę możliwość, przyjmując statuty bardziej liberalne.

Nowy statut Rosyjskiego Towarzystwa Muzyczno-Dramatycznego w Łomży zatwierdzono w 1908 r.⁴², a Rosyjskiego Towarzystwa Miłośników Sztuki Scenicznej i Muzycznej w Warszawie w 1912 r.⁴³

Najwięcej stowarzyszeń muzycznych powstało w guberni piotrkowskiej. Niemcy doprowadzili do wpisania do rejestru 12/25 sierpnia 1906 r. Towarzystwa „Minor” w Łodzi prowadzącego zespół mandolinistów⁴⁴, 28 kwietnia/11 maja 1907 r. Łódzkiego Towarzystwa Muzycznego „Strzała”⁴⁵ oraz 1/14 sierpnia 1908 r. Towarzystwa Muzycznego w kolonii Radogoszcz (powiat łódzki, obecna dzielnica Łodzi), którego statut ograniczał prawo przynależności do chrześcijan⁴⁶. Ich założycielami pod względem społecznym byli rzemieślnicy i robotnicy. Do łódzkiego „Minora” w 1907 r. należało 47 członków, a w 1913 r. – 60.

Niemcy wespół z Polakami założyli Towarzystwo Muzyczne Urzędników Przy Fabryce „Motte, Maillassonex i Caulliver” w Częstochowie, zatwierdzone 29 marca/11 kwietnia 1908 r.⁴⁷

Spółeczność polska doprowadziła do zalegalizowania 29 czerwca/12 lipca 1906 r. Towarzystwa Muzycznego w Piotrkowie Trybunalskim⁴⁸, 12/25 sierpnia 1906 r. Towarzystwa Muzycznego w osadzie Krzepice (powiat częstochowski)⁴⁹, 29 marca/11 kwietnia 1908 r. Towarzystwa Muzycznego w Sosnowcu⁵⁰, 5/18 maja 1910 r. Towarzystwa Muzycznego „Harmonia” w Zgierzu (powiat łódzki)⁵¹

⁴¹ APW, WGUds.S, sygn. 718.

⁴² AGAD, KGGW, sygn. 7365, 7599; APB, KGL, sygn. 1033.

⁴³ APW, WGUds.S, sygn. 996.

⁴⁴ AGAD, KGGW, sygn. 2719; APL, RGP-KP, sygn. 317; A. Pello wski, *op. cit.*, s. 192.

⁴⁵ APL, RGP-KP, sygn. 439; M. Jaskulski, *op. cit.*, s. 72–73; A. Pello wski, *op. cit.*, s. 193.

⁴⁶ AGAD, KGGW, sygn. 7867; APL, RGP-KP, sygn. 727.

⁴⁷ AGAD, KGGW, sygn. 7445; APL, RGP-KP, sygn. 600.

⁴⁸ AGAD, KGGW, sygn. 2719, 2803; APL, RGP-KP, sygn. 294, 307.

⁴⁹ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APL, RGP-KP, sygn. 305.

⁵⁰ AGAD, KGGW, sygn. 7445.

⁵¹ APL, RGP-KP, sygn. 813.

oraz 8/21 lipca 1910 r. Towarzystwa Muzycznego im. (Fryderyka) Chopina w Łodzi, którego zmieniony statut zarejestrowano 4/17 października 1912 r.⁵² Ich założycielami i członkami byli głównie kupcy, rzemieślnicy, fabrykanci i urzędnicy prywatni. Pierwszym prezesem organizacji krzepickiej wybrano ks. Władysława Wieczorkiewicza, a piotrkowskiej Edmunda Gerbera. Łódzkie stowarzyszenie w 1910 r. skupiało 96 osób, a w 1912 r. – 207.

W stolicy Kongresówki grupa polskich nauczycieli muzyki na czele z dyrektorem Warszawskiego Towarzystwa Muzycznego – Bolesławem Domaniewskim, w 1907 r. chciała utworzyć stowarzyszenie zawodowe muzyków. Nie miał to być w istocie związek zawodowy, ale organizacja stawiająca sobie za cel rozwój sztuki muzycznej. Dlatego ostatecznie 7/20 lipca 1908 r. zarejestrowano Stowarzyszenie Muzyków Królestwa Polskiego⁵³.

Towarzystwo Muzyczne w osadzie Opole Lubelskie (powiat puławski) zalegalizowano 28 grudnia 1907 r./10 stycznia 1908 r., które w latach 1908–1910 zrzeszało tylko 10 polskich mieszczan. Jego prezesami byli Brunon Henryk Kołaczyński (1908), Władysław Mastalerz (1909) i Zdanowicz (1910)⁵⁴. Do powstania Towarzystwa Muzycznego „Harmonia” w Lublinie zatwierdzonego 20 marca/2 kwietnia 1908 r. przyczynili się nauczyciele muzyki, kupcy i osoby wykonujące wolne zawody. Na czele zarządu organizacji stali Jan Mankowicz (1910–1913) i Władysław Tramkur (1914)⁵⁵.

Siedziba zarejestrowanego 12/25 marca 1907 r. Warszawskiego Kółka Miłośników Muzyki stała się miejscem uprawiania gier hazardowych. Dlatego zostało ono zamknięte przez władze 2/15 września, a 11/24 października 1907 r. zlikwidowane⁵⁶.

Polscy mieszczanie byli założycielami organizacji łączących prowadzenie amatorskich zespołów muzycznych i chórów. Kółko Miłośników Muzyki i Śpiewu „Lutnia” w Ostrowi Mazowieckiej zatwierdzono 7/13 kwietnia 1907 r.⁵⁷, Towa-

⁵² APL, RGP-KP, sygn. 826; M. Jaskulski, *op. cit.*, s. 73; A. Pellowski, *op. cit.*, s. 125, 234–235; S. Pytlaś, *op. cit.*, s. 246.

⁵³ APW, WGUds.S, sygn. 473; A. Spółz, *Instytucje...*, s. 39.

⁵⁴ APL, Lubelski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń [dalej: LGUds.S], sygn. 15, 116; B. Mikulec, *Aktywność gospodarcza i społeczno-polityczna mieszkańców Opola Lubelskiego w latach 1864–1914*, [w:] *Miejskie społeczności w Lubelskiem 1795–1918*, red. A. Koprucki, Lublin 2000, s. 125.

⁵⁵ AGAD, KGGW, sygn. 7354; APL, KGL, sygn. 1912:72/st.II; APL, LGUds.S, sygn. 15, 106, 116; APW, WGUds.S, sygn. 473; R. Bender, *Ruch naukowy w Lubelskiem w XIX i XX wieku*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL Summarium” 1973, nr 2, s. 33; A. Spółz, *Instytucje...*, s. 39; M.B. Stryk, *Teatr amatorski w Lublinie i na Lubelszczyźnie w latach 1866–1918*, Lublin 1997, s. 43–44.

⁵⁶ AGAD, KGGW, sygn. 7193, 7305, 7318.

⁵⁷ APB, KGL, sygn. 831, 1033; L. Sadowski, *Polska...*, s. 145, 155; i d e m, *Prowincja...*, s. 267.

rzystwo Muzyczno-Śpiewacze Chrześcijan w Kielcach 15/28 czerwca 1907 r.⁵⁸, Kółko Miłośników Muzyki i Śpiewu w osadzie przemysłowej Niwka (powiat będziński, obecnie dzielnica Sosnowca) 6/19 października 1907 r.⁵⁹, Towarzystwo Muzyczno-Śpiewacze „Orpheon” w Warszawie 7/20 marca 1909 r.⁶⁰, Orkiestra i Chór Pracowników Zakładów Górniczo-Hutniczych A. Sztelmana i H. Goldbluma w Radomiu 17/30 listopada 1909 r.⁶¹, Towarzystwo Śpiewaczo-Muzyczne „Lira” w Tomaszowie Mazowieckim (powiat brzeziński) 1/14 kwietnia 1910 r.⁶², Towarzystwo Wokalno-Muzyczne „Lira” w Zgierzu 13/26 maja 1911 r.⁶³ Pierwszym prezesem zarządu kółka w Niwce był Ignacy Pelc. Organizacja warszawska rozpoczęła działalność już w 1907 r. bez zgody władz. W okresie nielegalnym jej pracom przewodniczył inż. Jan Krzeczowski. Po rejestracji prezesami zarządu towarzystwa byli notariusz Cels Fabiani (1911–1912) i Cezary Podhorski-Okolów (1913–1914). Jednak po początkowym entuzjazmie członkowie rezygnowali z przynależności, co doprowadziło do samolikwidacji stowarzyszeń w Kielcach w 1910 r., Ostrowi Mazowieckiej w 1911 r. i Radomiu w 1913 r.

Obok tego rodzaju organizacji o charakterze świeckim Polacy powołali do życia także te związane z Kościołem rzymskokatolickim. Towarzystwo Orkiestra i Chór Kościelno-Kolejowy w Radomiu zalegalizowano 24 kwietnia/7 maja 1908 r.⁶⁴, a Towarzystwo Miłośników Śpiewu i Muzyki Kościelnej „Anna” w Łodzi 22 grudnia 1907 r./4 stycznia 1908 r.⁶⁵ Drugie stowarzyszenie w 1913 r. zrzeszało 135 katolików.

Członkowie Rosyjskiego Zebrania w Siedlcach doprowadzili do zarejestrowania przy nim 28 lutego/13 marca 1911 r. Kółka Muzyczno-Wokalnego⁶⁶.

W 1906 r. nie powiodły się próby utworzenia niemieckiego towarzystwa muzycznego w Łodzi⁶⁷ i towarzystwa muzycznego w Grójcu⁶⁸, w 1907 r. towarzystwa muzycznego w osadzie przemysłowej Zawiercie (powiat będziński)⁶⁹, w 1913 r. towarzystwa muzyczno-śpiewaczego „Rozrywka” w osadzie Wołomin

⁵⁸ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APK, RGK, sygn. 6032; APK, Urząd Gubernialny Kielecki do spraw Stowarzyszeń [dalej: UGKds.S], sygn. 1.

⁵⁹ APL, RGP-KP, sygn. 376.

⁶⁰ APW, WGUds.S, sygn. 514; A. S p ó z, *Instytucje...*, s. 36.

⁶¹ Archiwum Państwowe w Radomiu [dalej: APR], Urząd Gubernialny Radomski do spraw Stowarzyszeń i Związków [dalej: UGRds.S], sygn. 2.

⁶² APL, RGP-KP, sygn. 809.

⁶³ APL, RGP-KP, sygn. 907.

⁶⁴ AGAD, KGGW, sygn. 7330, 8027; APR, UGRds.S, sygn. 2.

⁶⁵ AGAD, KGGW, sygn. 7445; APL, RGP-KP, sygn. 550; A. P e l l o w s k i, *op. cit.*, s. 214.

⁶⁶ APL, Siedlecki Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń [dalej: SGUds.S], sygn. 112.

⁶⁷ APL, RGP-KP, sygn. 294.

⁶⁸ APW, WGUds.S, sygn. 257.

⁶⁹ APL, RGP-KP, sygn. 376.

(powiat radzyński)⁷⁰ i parafialnego kółka miłośników muzyki i śpiewu „Trąba” we wsi Czerwień (powiat ostrołęcki)⁷¹, a w latach 1913–1914 towarzystwa śpiewaczego i muzycznego „Lutnia” w Nasielsku (powiat pułtuski)⁷². Powodem odmów były uchybienia formalne w projektach statutów.

W okresie liberalizacji w Królestwie Kongresowym bardzo popularne stały się organizacje kulturalne łączące prowadzenie chórów, orkiestr i kółek teatralnych. Dużą aktywność w ich tworzeniu wykazali Polacy w guberni piotrkowskiej. W Łodzi Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne „Harmonia” zarejestrowano w 1907 r. z inicjatywy działaczy endecji⁷³, a Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne „Gutenberg” w 1913 r. pracowników drukarni⁷⁴. W 1908 r. w osadzie Koluszki mieszczańskie założyli Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne⁷⁵, a urzędnicy prywatni i osoby wykonujące wolne zawody w Sosnowcu Towarzystwo Miłośników Sztuki Polskiej⁷⁶. W 1909 r. w Radomsku Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne utworzyli urzędnicy państwowi i prywatni⁷⁷, w osadzie Niwka Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne urzędnicy prywatni, nauczyciele i lekarz⁷⁸ oraz w Tomaszowie Mazowieckim Polskie Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne osoby wykonujące wolne zawody, w tym zasymilowani Żydzi⁷⁹. W osadzie kolejowej Granica (powiat będziński, obecnie Maczki, dzielnica Sosnowca) Kółko Muzyczno-Dramatyczne powołał do życia w 1910 r. urzędnicy celni⁸⁰, w osadzie Strzemieszyce Folwark (powiat będziński, obecnie dzielnica Dąbrowy Górniczej) Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne w 1912 r. urzędnicy prywatni⁸¹, w osadzie Poraj (powiat będziński) Towarzystwo Teatralno-Muzyczne w 1913 r. urzędnicy kopalni rudy żelaza i kolejni oraz właściciel majątku ziemskiego⁸², a w Rawie Mazowieckiej Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne „Lutnia” w 1914 r. lekarz⁸³. W roku powstania zmieniono statut organizacji w Granicy.

⁷⁰ APW, WGUds.S, sygn. 984.

⁷¹ APB, KGŁ, sygn. 1161.

⁷² APW, WGUds.S, sygn. 1063.

⁷³ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APŁ, RGP-KP, sygn. 390; M. Jaskulski, *op. cit.*, s. 73; A. Pellowski, *op. cit.*, s. 237–238; S. Pytłak, *op. cit.*, s. 246.

⁷⁴ APŁ, RGP-KP, sygn. 1039; W.L. Karwacki, *Związki zawodowe i stowarzyszenia pracodawców w Łodzi (do roku 1914)*, Łódź, 1972, s. 515; A. Pellowski, *op. cit.*, s. 183.

⁷⁵ AGAD, KGGW, sygn. 7867; APŁ, RGP-KP, sygn. 630.

⁷⁶ AGAD, KGGW, sygn. 7867; APŁ, RGP-KP, sygn. 631.

⁷⁷ AGAD, KGGW, sygn. 7867; APŁ, RGP-KP, sygn. 563.

⁷⁸ AGAD, KGGW, sygn. 7867; APŁ, RGP-KP, sygn. 703.

⁷⁹ AGAD, KGGW, sygn. 7867.

⁸⁰ APŁ, RGP-KP, sygn. 804.

⁸¹ APŁ, RGP-KP, sygn. 1031.

⁸² APŁ, RGP-KP, sygn. 1067.

⁸³ APŁ, RGP-KP, sygn. 1158.

W guberni kaliskiej z inicjatywy mieszczaństwa polskiego powołano do życia Polskie Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne w Zduńskiej Woli (powiat sieradzki), zalegalizowane w 1906 r.⁸⁴, Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne w Słupcy w 1907 r.⁸⁵ i Towarzystwo Muzyczno-Literackie w Błaszczach w 1908 r.⁸⁶

W guberni płockiej prawdopodobnie tylko w Przasnyszu z inicjatywy aptekarza utworzono Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne „Lutnia”, zatwierdzone w 1906 r.⁸⁷ W guberni warszawskiej powstały w 1907 r. Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne we Włocławku dzięki staraniom kupców, urzędników, inżyniera, aptekarza i lekarza⁸⁸ oraz Kółko Muzyczno-Dramatyczne w Sochaczewie jako projekt kupców, aptekarza i lekarza⁸⁹, a w 1908 r. Towarzystwo Muzyczno-Teatralne w osadzie kolejowej Aleksandrów Kujawski (powiat nieszawski) z inicjatywy kupców i urzędników państwowych⁹⁰.

Więcej tego rodzaju organizacji kulturalnych założyli w guberni radomskiej mieszczaństwo polscy przy wsparciu ziemiaństwa. W 1907 r. zalegalizowano Ćmielowsko-Bodzechowskie Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne „Lutnia” z siedzibą we wsi Bodzechów (powiat opatowski)⁹¹, Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne w Sandomierzu⁹², Towarzystwo Dramatyczno-Muzyczno-Śpiewacze „Miłośników Sceny” w Ostrowcu Świętokrzyskim (powiat opatowski)⁹³, w 1908 r. Towarzystwo Dramatyczno-Muzyczno-Śpiewacze „Miłośników Sceny” w osadzie Zwoleń (powiat kozienicki)⁹⁴, w 1909 r. Towarzystwo Dramatyczno-Muzyczno-Śpiewacze „Miłośników Sceny” w Opocznie⁹⁵, a w 1912 r. Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne w Końskich⁹⁶. Decydującą rolę w utworzeniu stowarzyszenia ćmielowsko-bodzechowskiego odegrał książę Aleksander Drucki-Lubecki. Brak środków finansowych oraz mała liczba członków spowodowały likwidację organizacji w Zwoleniu w 1912 r.

Polscy rzemieślnicy i urzędnicy prywatni pod przywództwem właściciela szkoły doprowadzili do powstania w 1907 r. Polskiego Towarzystwa Dramatycz-

⁸⁴ AGAD, KGGW, sygn. 2714, 2715, 2803.

⁸⁵ AGAD, KGGW, sygn. 7195; A. Tomaszewicz, *Prowincjonalne...*, s. 98; i d e m, *Życie kulturalne...*, s. 42.

⁸⁶ AGAD, KGGW, sygn. 7421; APŁ, KGK, sygn. 1547, 1548; A. Tomaszewicz, *Prowincjonalne...*, s. 95; i d e m, *Życie...*, s. 37, 247.

⁸⁷ AGAD, KGGW, sygn. 2803.

⁸⁸ AGAD, KGGW, sygn. 7193; APW, WGUds.S, sygn. 31.

⁸⁹ AGAD, KGGW, sygn. 7194; APW, WGUds.S, sygn. 373.

⁹⁰ AGAD, KGGW, sygn. 7430; APW, WGUds.S, sygn. 492.

⁹¹ AGAD, KGGW, sygn. 7200; APR, UGRds.S, sygn. 2.

⁹² AGAD, KGGW, sygn. 7200; APR, UGRds.S, sygn. 2.

⁹³ AGAD, KGGW, sygn. 7200, 7330; APR, UGRds.S, sygn. 2.

⁹⁴ AGAD, KGGW, sygn. 7330, 7503; APR, UGRds.S, sygn. 2.

⁹⁵ APR, UGRds.S, sygn. 2.

⁹⁶ APR, UGRds.S, sygn. 2, 41.

nego w Kielcach, ale już w tym samym roku rozszerzono zakres działalności, a nazwę zmieniono na Polskie Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne⁹⁷. W guberni kieleckiej Polskie Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne zatwierdzono w 1909 r. w osadzie Sławków (powiat olkuski)⁹⁸ i w Pińczowie⁹⁹, a w 1914 r. Towarzystwo Miłośników Sztuki Scenicznej i Muzyki we wsi Przybysławice (powiat miechowski), które było związane z Centralnym Towarzystwem Rolniczym¹⁰⁰.

W guberni lubelskiej wśród Polaków ujawniła się tendencja do tworzenia organizacji łączących cele muzyczno-teatralne i sportowe. Zakładali je urzędnicy państwowi i prywatni oraz osoby wykonujące wolne zawody. Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne i Ginnastyczne w Zamościu zalegalizowano w 1906 r.¹⁰¹, a w 1907 r. w Puławach¹⁰² i osadzie Zwierzyniec (powiat zamojski)¹⁰³. Stowarzyszenie zamojskie dopiero w 1908 r. rozpoczęło działalność. Na żądanie generał-gubernatora warszawskiego w 1907 r. zlikwidowano sekcję sportową towarzystwa puławskiego. Dużą rolę w powstaniu organizacji w Puławach odegrał książę Władysław Światopełk-Mirski, a w Zwierzyncu zarząd Ordynacji Zamojskiej. Z inicjatywy aptekarza, lekarza i księdza katolickiego oraz grupy rzemieślników i chłopów w 1909 r. wpisano do rejestru Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne w osadzie Kurów (powiat puławski)¹⁰⁴.

W guberni siedleckiej założono tylko trzy organizacje kulturalne tego rodzaju. Polscy mieszcianie i ziemianie powołali do życia Towarzystwo Dramatyczno-Muzyczne w Białej Podlaskiej, które wpisano do rejestru w 1908 r. Swym zasięgiem obejmowało ono powiaty: bialski, konstantynowski, radzyński i włodawski. Prezesem zarządu stowarzyszenia w latach 1908–1911 był książę Czesław Światopełk-Mirski¹⁰⁵. Mieszcianie polscy byli założycielami zarejestrowanych w roku 1913 Towarzystw Miłośników Sztuki Scenicznej i Muzyki w Parczewie (powiat włodawski)¹⁰⁶ i Żelechowie (powiat garwoliński)¹⁰⁷.

⁹⁷ AGAD, KGGW, sygn. 2803, 7300, 7495; APK, RGK, sygn. 6032; APK, UGKds.S, sygn. 1, 7; A. Bielańska, *Amatorski ruch teatralny w Kielcach do 1914 roku*, Kielce 1996, s. 45, 67, 71, 108.

⁹⁸ AGAD, KGGW, sygn. 7955; APK, RGK, sygn. 6032, 6186; APK, UGKds.S, sygn. 1, 16.

⁹⁹ APK, RGK, sygn. 6194.

¹⁰⁰ AGAD, KGGW, sygn. 8226; APK, UGKds.S, sygn. 41; J. Bartyś, *Kółka rolnicze w Królestwie Polskim*, Warszawa 1974, s. 205.

¹⁰¹ AGAD, KGGW, sygn. 2803; 7198; APL, LGUds.S, sygn. 14, 119; M.B. S tyk, *op. cit.*, s. 47.

¹⁰² APL, LGUds.S, sygn. 14, 117; M.B. S tyk, *op. cit.*, s. 48.

¹⁰³ AGAD, KGGW, sygn. 7198; APL, LGUds.S, sygn. 15, 120; M.B. S tyk, *op. cit.*, s. 48.

¹⁰⁴ APL, LGUds.S, sygn. 15, 100; M.B. S tyk, *op. cit.*, s. 49.

¹⁰⁵ AGAD, KGGW, sygn. 7602; APL, SGUds.S, sygn. 99.

¹⁰⁶ APL, SGUds.S, sygn. 102.

¹⁰⁷ APL, SGUds.S, sygn. 108.

Nie udało się natomiast utworzyć Polakom towarzystw muzyczno-dramatycznych w Płońsku w latach 1907–1908¹⁰⁸, w Jędrzejowie w 1908 r.¹⁰⁹, w Warszawie pod nazwą „Spójnia” w 1910 r.¹¹⁰, przy cukrowni Szreniawa (powiat miechowski) w 1913 r.¹¹¹, na warszawskiej Woli¹¹² oraz w osadzie Żychlin (powiat kutnowski)¹¹³ w 1914 r., a w latach 1910–1911 towarzystwa dramatyczno-muzyczno-śpiewaczego „Miłośników Sceny” w Opatowie¹¹⁴. Powodami odmów były uchybienia formalne w projektach statutów z wyjątkiem Warszawy, gdzie władze starały się ograniczyć liczbę polskich organizacji.

W omawianym okresie dochodziło do współdziałania Niemców i Polaków. Robotnicy obu narodowości z poparciem dyrekcji doprowadzili do zalegalizowania w 1908 r. Towarzystwa Dramatyczno-Muzycznego Przy Fabryce „Mott i Spółka” w Częstochowie¹¹⁵. W osadzie Żyrardów (powiat błonie) majstrowie i urzędnicy fabryczni oraz rzemieślnicy utworzyli Towarzystwa Muzyczno-Dramatyczne „Lira” zarejestrowane w 1906 r.¹¹⁶ oraz „Harfa” w 1909 r.¹¹⁷

Również samodzielnie mniejszości narodowe zakładały organizacje kulturalne propagujące m.in. muzykę. Niemieckie Towarzystwo Literacko-Muzyczne w Zgierzu zalegalizowano w 1913 r.¹¹⁸ Prawosławni urzędnicy państwowi doprowadzili do rejestracji Rosyjskiego Towarzystwa Muzyczno-Dramatycznego w Lublinie w 1906 r.¹¹⁹, Rosyjskiego Towarzystwa Miłośników Sztuki Muzycznej i Dramatycznej w Łodzi w 1910 r.¹²⁰ i Koła Muzyczno-Dramatycznego w Piotrkowie Trybunalskim w 1914 r.¹²¹ Organizacja łódzka była w rzeczywistości tylko klubem towarzyskim, co doprowadziło w 1913 r. do zmiany statutu i nazwy na „Resursa Rosyjska”. Pod przywództwem profesora Uniwersytetu Warszawskiego Zinowija Gutnikowa grupa urzędników założyła Ukraińskie Towarzystwo „Ukraińska Gromada” w Warszawie, zatwierdzone w 1909 r. Wkrótce minister spraw wewnętrznych przypomniał, że Senat Rządzący 28 lipca/10 sierpnia 1908 r. stwierdził, że nie należy rejestrować towarzystw obcych narodowo, mogących naruszać spokój społeczny i bezpieczeństwo. Gubernator warszawski odpowie-

¹⁰⁸ APW, WGUds.S, sygn. 513.

¹⁰⁹ APK, RGK, sygn. 6153.

¹¹⁰ APW, WGUds.S, sygn. 727.

¹¹¹ APK, UGKds.S, sygn. 28.

¹¹² APW, WGUds.S, sygn. 711.

¹¹³ APW, WGUds.S, sygn. 1082.

¹¹⁴ APR, UGRds.S, sygn. 2.

¹¹⁵ AGAD, KGGW, sygn. 7445; APŁ, RGP-KP, sygn. 599.

¹¹⁶ AGAD, KGGW, sygn. 2714, 7194; APW, WGUds.S, sygn. 152, 389.

¹¹⁷ APW, WGUds.S, sygn. 595.

¹¹⁸ APŁ, RGP-KP, sygn. 1083.

¹¹⁹ AGAD, KGGW, sygn. 2714, 2718, 2803; APŁ, LGUds.S, sygn. 14, 133.

¹²⁰ APŁ, RGP-KP, sygn. 792.

¹²¹ APŁ, RGP-KP, sygn. 1170.

dział, że likwidacja nie może nastąpić, ponieważ jest to wyłącznie stowarzyszenie kulturalne¹²². Obok działającego chóru urzędników dyrekcja Fabryk Przędzalniczych Częstochowskiego Towarzystwa Akcyjnego „La Czenstochoviene” wniosła prośbę o rejestrację Towarzystwa Muzyczno-Dramatycznego we wsi Błęszno (ówczesne przedmieście Częstochowy) przeznaczonego dla robotników francuskich, która nastąpiła w 1909 r.¹²³

W Królestwie Polskim w 1906 r. władze państwowe zakończyły politykę uniemożliwiania tworzenia organizacji propagujących m.in. kulturę muzyczną przez Żydów. Wśród inicjatorów zakładania stowarzyszeń pod względem społecznym dominowali kupcy i przemysłowcy oraz osoby wykonujące wolne zawody, głównie spośród imigrantów z ziem polskich włączonych bezpośrednio do Cesarstwa Rosyjskiego. Powstanie odrębnych organizacji kulturalnych wiązało się z upadkiem asymilacji wśród wyznawców judaizmu i narodzinami nowoczesnej świadomości narodowej – syjonizmu. W guberni piotrkowskiej Żydowskie Towarzystwo Muzyczno-Literackie „Hazomir” zalegalizowano w 1906 r. w Łodzi¹²⁴, w 1907 r. w Częstochowie¹²⁵, w 1908 r. w Będzinie¹²⁶, Sosnowcu¹²⁷ i Tomaszowie Mazowieckim¹²⁸, w 1909 r. w Piotrkowie Trybunalskim¹²⁹ i Radomsku¹³⁰ oraz w 1910 r. w Zgierzu, które po rozszerzeniu działalności o kółko teatralne zmieniło w 1913 r. statut i nazwę na Żydowskie Towarzystwo Literacko-Muzyczno-Dramatyczne¹³¹. W Częstochowie w 1907 r. zarejestrowano Towarzystwo Muzyczno-Literackie „Lira”. Z powodu braku środków finansowych i członków w 1912 r. zlikwidowano organizacje w Piotrkowie Trybunalskim i Radomsku. Z inspiracji działaczy nielegalnego Ogólnożydowskiego Związku Robotniczego „Bund” zatwierdzono w 1908 r. Żydowskie Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne „Harfa” w Łodzi. Robotnicze żydowskie stowarzyszenie kulturalne było ewenementem w skali Kongresówki¹³². Organizacje prowadziły amatorskie chóry i zespoły oraz urządzały koncerty muzyczne i wieczory literacko-teatralne.

¹²² APW, WGUs.S, sygn. 664.

¹²³ AGAD, KGGW, sygn. 7867; APŁ, RGP-KP, sygn. 661.

¹²⁴ AGAD, KGGW, sygn. 2719, 2803; APŁ, RGP-KP, sygn. 301.

¹²⁵ AGAD, KGGW, sygn. 7445; APŁ, RGP-KP, sygn. 540.

¹²⁶ AGAD, KGGW, 7445; APŁ, RGP-KP, sygn. 628.

¹²⁷ AGAD, KGGW, sygn. 7445; APŁ, RGP-KP, sygn. 626.

¹²⁸ AGAD, KGGW, sygn. 7445; APŁ, RGP-KP, sygn. 604.

¹²⁹ AGAD, KGGW, sygn. 7867; APŁ, RGP-KP, sygn. 685.

¹³⁰ APŁ, RGP-KP, sygn. 753.

¹³¹ APŁ, RGP-KP, sygn. 795.

¹³² AGAD, KGGW, sygn. 7445; APŁ, RGP-KP, sygn. 547; L. Cieślak, *op. cit.*, s. 268; W.L. Karwacki, *op. cit.*, s. 292, 394; A. Pellowski, *op. cit.*, s. 124, 152, 186, 233–234, 240; W. Puś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Łódź 2001, s. 127–128; S. Pytlaś, *op. cit.*, s. 239, 243.

Poza gubernią piotrkowską Żydowskie Towarzystwa Muzyczno-Literackie (Dramatyczne) „Hazomir” wpisano do rejestru w 1906 r. w Warszawie¹³³, w 1907 r. w Kole¹³⁴, Lublinie¹³⁵ i Radomiu¹³⁶, w 1908 r. w Kielcach¹³⁷ i Łomży¹³⁸ oraz w 1910 r. w Siedlcach pod nazwą własną „Jidisze Kunst”¹³⁹. Organizacja warszawska w 1911 r. formalnie założyła oddział na Pradze. Wobec braku członków w tym samym roku zamknięto „Hazomir” w Radomiu. Szczególną rolę w powstaniu stowarzyszeń w Kielcach, Łodzi i Warszawie odegrał kupiec Nison Szapiro. Nie udała się próba utworzenia organizacji „Hazomir” we Włocławku¹⁴⁰. Obok organizacji propagujących muzykę jej wykonawcy podjęli działania na rzecz utworzenia stowarzyszeń zawodowych.

Katolicy doprowadzili do zarejestrowania 27 października/9 listopada 1906 r. Stowarzyszenia Organistów pod wezwaniem Św. Stanisława Biskupa w Warszawie obejmującego swym zasięgiem całą Kongresówkę. Miało ono charakter zawodowo-oświatowy i samopomocowy. Pierwszym prezesem wybrano Henryka Markowskiego. Organizowało zjazdy dekanalne organistów kościołów rzymskokatolickich. Odbyły się one w 1907 r. w Chełmie, Puławach i Szczebrzeszynie (dla dekanatu zamojskiego), a w 1908 r. w Brzezinach i Ostrołęce. W lipcu i sierpniu 1908 r. zorganizowano kurs doskonalący w Warszawie. Wiadomo o powstaniu oddziałów organizacji o zasięgu dekanalnym, odpowiadającym ówczesnym powiatom administracyjnym w Brzezinach, Częstochowie, Ostrołęce i Radomsku¹⁴¹.

W 1907 r. Polacy wraz z Rosjanami i Żydami próbowali założyć związek zawodowy muzyków w Królestwie Polskim z siedzibą w Warszawie¹⁴². Wyznawcy judaizmu doprowadzili z kolei do zalegalizowania 1/14 września 1907 r.

¹³³ AGAD, KGGW, sygn. 1494, 2714, 7193; APW, WGUds.S, sygn. 35, 609; A. Spółz, *Institucje...*, s. 39.

¹³⁴ AGAD, KGGW, sygn. 7294, 7421; A. Tomaszewicz, *Życie kulturalne...*, s. 49.

¹³⁵ AGAD, KGGW, sygn. 2803, 7521; APL, LGUds.S, sygn. 14, 137; G. Sowińska, *Udział Żydów w życiu kulturalnym Zamościa w latach 1867–1914*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” 1989, nr 2 (150), s. 34. Autorka z niezrozumiałego powodu podaje jako nazwę własną stowarzyszenia „Gazomierz”, co – jak się wydaje – było następstwem tłumaczenia nazwy w języku rosyjskim „Gazomir”.

¹³⁶ AGAD, KGGW, sygn. 7200; APR, UGRds.S, sygn. 2.

¹³⁷ AGAD, KGGW, sygn. 7300, 7495; APK, RGK, sygn. 6032; APK, UGKds.S, sygn. 1, 9; K. Urbaniński, R. Blumefeld, *Słownik historii kieleckich Żydów*, Kielce 1995, s. 60.

¹³⁸ AGAD, KGGW, sygn. 7365; APB, KGL, sygn. 863; L. Sadowski, *Polska...*, s. 163; i d e m, *Prowincja...*, s. 273.

¹³⁹ APL, SGUds.S, sygn. 115; E. Kopówka, *Żydzi siedleccy*, Siedlce 2001, s. 53.

¹⁴⁰ APW, WGUds.S, sygn. 609.

¹⁴¹ AGAD, KGGW, sygn. 7592; APB, KGL, sygn. 848; APL, LGUds.S, sygn. 90; APL, RGP-KP, sygn. 503; APW, WGUds.S, sygn. 90; S. Gajewski, *op. cit.*, s. 215–219; A. Spółz, *Institucje...*, s. 39.

¹⁴² APW, WGUds.S, sygn. 361.

Stowarzyszenia Zawodowego Muzyków w Łodzi. Nie rozpoczęło ono działalności prawdopodobnie z powodu małej liczby członków i ich nikłych możliwości finansowych. Dlatego 8/21 października 1908 r. zostało wykreślone z rejestru¹⁴³. W 1908 r. śpiewacy synagogalni z Częstochowy, Łodzi i Warszawy chcieli powołać do życia stowarzyszenia kantorów żydowskich w Cesarstwie Rosyjskim z siedzibą w Warszawie. Prawdopodobnie przynależność etniczna założycieli spowodowała odmowę władz¹⁴⁴.

Podsumowując, w latach 1870–1914 powstało w Królestwie Polskim co najmniej 38 towarzystw, których celem było propagowanie muzyki samodzielnie lub razem ze śpiewem chóralnym, jak również dwa stowarzyszenia zawodowe muzyków. W okresie represji popowstaniowych i reakcyjnych rządów Aleksandra III (do 1894 r.) zalegalizowano tylko trzy organizacje, regulowania życia społecznego przez administrację państwową (1894–1906) – 12, a liberalizacji (1906–1914) – 25. Spośród guberni (w granicach z lat 1867–1912) najwięcej stowarzyszeń muzycznych założono w piotrkowskiej (18), co wynikało z jej potencjału ekonomiczno-demograficznego. W guberni warszawskiej zarejestrowano sześć towarzystw, kaliskiej – cztery, a lubelskiej i łomżyńskiej po trzy. Pod względem rodzaju miejscowości 17 organizacji powstało w miastach gubernialnych, 13 powiatowych, po cztery w innych miastach oraz osadach, a dwa na wsiach. Najwięcej utworzono ich w Łodzi i Warszawie, po sześć, a w Lublinie, Radomiu i Siedlcach po dwa. Obok wyspecjalizowanych stowarzyszeń zainteresowanie muzyką było realizowane w ramach organizacji kulturalnych o szerszym zakresie działania, obejmującym literaturę, teatr oraz gimnastykę. Powodem odmów legalizacji stowarzyszeń po 1906 r. były głównie uchybienia formalne w podaniach i projektach ich statutów. Jedynie wobec inicjatyw żydowskich władze państwowe prowadziły politykę ograniczania. Pod względem społeczno-zawodowym wśród założycieli dominowali początkowo mieszczanie wspierani niekiedy przez ziemian. Po wybuchu rewolucji w 1905 r. aktywność zaczęli przejawiać drobnomieszczanie oraz najemni pracownicy umysłowi i fizyczni. Do powstania towarzystwa muzycznych przyczynili się głównie Polacy, w mniejszym stopniu Niemcy, Rosjanie, Francuzi, Ukraińcy i Żydzi. Były one także obszarem współdziałania różnych grup narodowych, etnicznych i wyznaniowych. Przyczyną likwidacji większości było występowanie członków, a w jednym przypadku uprawianie w lokalu organizacji gier hazardowych.

¹⁴³ APŁ, RGP-KP, sygn. 523; W.L. Karwacki, *op. cit.*, s. 103; A. Pellowski, *op. cit.*, s. 119.

¹⁴⁴ APW, WGUds.S, sygn. 543.

WOJCIECH JAWORSKI

Music societies in the Polish Kingdom (1870–1914)

In the years 1870–1914 in the Polish Kingdom was established in at least 38 associations, whose aim was to promote the music alone or with choral singing, and 2 trade unions of musicians. During of the repression after January Uprising and reactionary rule of emperor Alexander III (to 1894) was legalized only 3 organizations, regulation social life (1894–1906) – 12, and liberalization (1906–1914) – 25. Out of province (between the years 1867–1912), the most music associations founded in Piotrków Province (18), which resulted from its potential economic and demographic. In Warsaw Province registered 6 associations, Kalisz – 4, Łomża and Lublin – 3. In terms of the type locality, 17 organizations established in provincial cities, 13 in country towns, 4 in other towns, and 2 in the villages. Most of them set up at 6 in Łódź and Warsaw, 2 in Lublin, Radom and Siedlce. In view of the attempt to create an organization for Jewish state authorities pursue policies limiting. In terms of socio-professional among the founders initially dominated by the townspeople sometimes supported by landed aristocracy. After the outbreak of the revolution in 1905, activity began to manifest petty, officials and workers. The creation of musical societies contributed mainly Poles, to a lesser extent Germans, Russians, French, Ukrainians and Jews.